

Az 1868. évi népiskolai törvény végrehajtása: a népiskolai épületek és a hajdúszoboszlói polgári fiúiskola

The enforcement of the public education act of 1868: public school buildings and the higher elementary school for boys in Hajdúszoboszló

MEGYERI-PÁLFFI Z.¹

Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jegtörténeti Tanszék, megyeri-palffi.zoltan@law.unideb.hu

Absztrakt. A népiskolai közoktatás tárgyában született 1868. évi XXXVIII. törvénycikk megalkotásának 150. évfordulója apropóján a törvény végrehajtásának építészeti vetületével, szorosabban a népiskolai épületekkel foglalkozik a tanulmány. A téma tárgyalásakor azonban fontos a törvény egyik megalkotójáról, a hajdúszoboszlói születésű Gönczy Pálról (1817–1892) is szót ejteni. Annál is inkább, mert ő készítette el azt a mintatervkönyvet 1870-ben, amely a korban építendő népiskolai épületekre vonatkozó építészeti-szakmai előírásokat tartalmazta, ugyanis a törvény végrehajtásának fontos eleme volt a szükséges épületállományról való gondoskodás. A tanulmányban e mintatervkönyvön kívül, annak hatásáról, majd az azt váltó későbbi mintatervekről is szó esik, egészen az 1920-as évek Klebelsberg-programjáig. A téma regionális vonatkozásait a Hajdúszoboszlón 1898-ban létrejött állami polgári fiúiskola története adja, a maga 1899-ben megépült épületével.

Kulcsszavak: népiskolai épületek, népiskolai törvény, Hajdúszoboszló, Gönczy Pál

Abstract. On the occasion of the 150th anniversary of the public education act of 1868, this study deals with the architectural aspect of the enforcement of the act, and more closely with the school buildings. However, when discussing the topic, it is important to mention Pál Gönczy (1817–1892), who was one of the authors of the public education act. It is also important that he was born in Hajdúszoboszló, and he was that person, who made the first design book in 1870, which contained the architectural-professional regulations for the public school buildings. In this study, besides this sample design book, its impact and the subsequent sample designs will be discussed, up to the 1920s Klebelsberg program. The regional aspect of the theme is the history of the higher elementary school for boys that was established in 1898 in Hajdúszoboszló, and its building was built in 1899.

Keywords: public school buildings, public education act, Hajdúszoboszló, Pál Gönczy Provide a maximum of five key words below the abstract

JEL Kód: Z00 (?)

¹ <https://orcid.org/0000-0003-1366-6963>

1. Bevezetés

A népiskolai közoktatás tárgyában kiadott 1868. évi XXXVIII. törvénycikk 150. évfordulója apropóján jelen tanulmány a jogszabály végrehajtásának egy szegmensére enged rápillantást. Ennek megfelelően a téma elsősorban a népiskolai épületekre fókuszál, s körükben – mintegy példaként – a hajdúszoboszlói polgári fiúiskola építéstörténete kerül górcső alá, nem megfelelően a népiskolai törvényhez ezer szállal kötődő Gönczy Pálról, aki ebben a városban született. Az ő személye az, amely összekapcsolja a tartalmi elemeket a tanulmányban.

A törvény, az oktatás és a helyi viszonyok összekapcsolódása tehát e tanulmány tárgya, s ezt az összekapcsolódást a város híres szülötte mellett egy találó, Hajdúszoboszlón a századforduló időszakában közjegyzőként tevékenykedő Padrah Sándortól származó idézet is jól megvilágítja: „Az építés terjedelmét egyrészt a törvény, másrészt a gondolkodás észszerűsége jelöli meg. Az első meghatározza, hogy mit kell tanítani, az utóbbi pedig, ha a törvény nem intézkednék is, megköveteli, hogyha valamely tárgy tanításához külön hely kívántatik [...], az meg is legyen.” E gondolat a Szoboszló és Vidéke c. hetilap (továbbiakban SzV) 1896. december 6-i számában jelent meg, s maga az orgánium témánk szempontjából is fontossá válik, hiszen lapszámai mentén tudjuk felidézni a hajdúszoboszlói polgári fiúiskola (építés)történetét.

2. A népiskolák és Gönczy Pál

Az 1777-es *Ratios Educationis* után az Eötvös-féle 1868. évi XXXVIII. törvénycikk volt az egyik legjelentősebb oktatást rendező jogszabályunk. A törvény megalkotásakor még a dualizmus elején járunk, azonban már ekkor megszokott volt a jogszabályok alapos előkészítése, kodifikálása és végrehajtása egyaránt. Építészeti szempontból a törvény végrehajtása válik érdekessé, hiszen az új oktatási szervezethez fizikai környezetet, azaz megfelelő iskolaépületeket is biztosítani kellett. Ezek megfelelőségét a korszak pedagógiai és egészségügyi elvei határozták meg.

Jól ismert, hogy a népiskolai törvény végrehajtásához kapcsolódóan, az újonnan létesítendő, vagy átépítendő régi épületekkel szemben állított követelményeket Gönczy Pál foglalta írásba 1870-ben. Olyan útmutatást készített, amely korszerűen és mindenre kiterjedő figyelemmel rögzítette az iskolaépületekkel szembeni elvárásokat, s mindezt nemcsak leírta, hanem le is rajzolta egy mintatervkönyv formájában. A mű tehát nemcsak leírásokat tartalmaz, hanem építészeti terveket, rajzokat, variánsokat is. Mindezt felveti a kérdést, hogy építész volt-e Gönczy Pál?

Előljáróban a válasz egyszerű, hiszen tudható, hogy Gönczy Pál nem volt építész, de úgy tűnik, hogy nem kellett ahhoz építésznek lennie, hogy építészeti vonatkozásban iránymutatást adjon az iskolákra nézve. Mindezt tehetette azért, mert oktatói és szakmai tapasztalata megengedte számára. Éppen ezért érdemes gazdag életútját áttekinteni!

Gönczy Pál 1817. december 26-án született Hajdúszoboszlón, ahol édesapja városi tanácsos volt. A helyben végzett elemi iskolai és al gimnáziumi tanulmányait 1834-től a debreceni Református Kollégiumban folytatta, ahol a bölcséleti ismeretek mellett természet utáni rajzolást is tanult. 1838 tavaszán Kőbölküton tanító lett, illetve a következő években környékbeli családoknál nevelő volt. Az 1844-es svájci tanulmányútján szerzett tapasztalatait is felhasználva 1845-ben Diószegi Sámuellel és Karap Sándorral, annak a Debrecen melletti zeleméri pusztáján egy árvanevelő intézetet hozott létre, amely 1849-ig működött. Szőnyi Pál meghívására 1850 őszén Pestre költözött, ahol 1852-ben saját tanintézetet alapított. Itt a kerti és az ipari munkák is részét képezték a nevelésnek a modern nyelvek oktatása mellett. 1859-ben átadta a református egyháznak az intézményt, amelyből főgimnáziumot szerveztek. Ennek az igazgatója Gönczy Pál lett egészen 1867-ig, amikor Eötvös József osztálytanácsossá kinevezte a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba. 1874-ben miniszteri tanácsossá léptették elő, majd 1888-ban címzetes államtitkár lett. E közeg megteremtette számára a lehetőséget, hogy a népoktatással kapcsolatos elveit a gyakorlatban is megvalósíthassa. (*Szinnyei, 1889, Verédy, 1886, Juhász, 1969*) A minisztériumi munkája szorosan összefüggött az 1868-as népiskolai törvény megalkotásával, s elsősorban végrehajtásával. „Irányító munkája során elkészítette a népoktatás szervezetére vonatkozó útmutatásokat, szervezeti szabályzatokat, rendtartási nyomtatványokat és mintázatokat. Utasításokat írt a tanfelügyelők, a községi iskolaszékek és a megyei iskolatanácsok számára. Támogatta az új népiskolák felállítását is. Munkája része volt annak a haladó

törekvésnek, amely az egységes közoktatási rendszer adminisztrációs szervezetét igyekezett kiépíteni Magyarországon.” (Juhász, 1969)

E rövid életrajzi ismertetésből is jól kitűnik, hogy Gönczy Pál – rajztudásának, szakmai-pedagógiai tapasztalatainak és a korabeli külföldi minták ismeretének birtokában sikerrel készíthette el számos szakmunkája között a Népiskolai épülettervek c. művét is.

3. Gönczy Pál mintaterve

3.1. A tervkönyv felépítése

A „vallás és közoktatásügyi minister” megbízásából 1870-ben Budán jelent meg tehát Gönczy Népiskolai épülettervek című kötete, amelyet mint osztálytanácsos készített el.² (1. ábra) Alapvetően két részre osztható a munka. Az első részben a népiskolai épületekkel szemben támasztott követelményeket fogalmazta meg Gönczy. Az előírások alapja az 1868. évi népiskolai törvény megfelelő rendelkezései voltak, amelyeket Gönczy maga is közölt munkájában: „27. § Az ujonnan építendő iskolaépületek egészséges helyen épültek, szárazak s a gyermekek létszámához mérten (egy teremre 60 gyermeket, s minden gyermekre legalább is 8–12 négyszögöl lábnyi helyet számítva) elegendő számú tágas, világos és könnyen szellőztethető tantermekkel legyenek ellátva. 28. § A népiskolai hatóságok, felekezeti, községi, megyei és kormányközegek egyaránt kötelesek minden hatáskörükhöz tartozó eszközökkel oda hatni, hogy a már fennálló iskolai épületek is, a mennyiben az előbbi szakaszban említett kellékeknek nem felelnek meg, mind a hitfelekezetek, mind a községek által, mihelyt lehetséges, mindenütt az érintett kellékeknek megfelelőleg alakíttassanak át.” S harmadik elemként a 34. § alapján dolgozott Gönczy, amely értelmében „Egy tanító 80 növendéknél többet rendszeresen nem taníthat.”

E rendelkezések világosak ugyan, de – miként a szerzői is megjegyezte – „ezeknek a különféle helyi viszonyokhoz mért gyakorlati alkalmazására nézve szükséges” az iskolai épületek elhelyezésére, építésére, külső és belső elrendezésére, méreteire részletesebb tájékoztatást adni a közönség számára. (Gönczy, 1870) E szempontoknak megfelelően tárgyalja az iskolaépületekkel kapcsolatos útmutatásokat a kötet első része.

A második tartalmi egységben a szerző az első részben megfogalmazott elvárásokat maga készítette rajzokkal és tervekkel illusztrálja, s ezzel kapcsolatban a mű elején megjegyzi: „[E] minták, az előfordulható szükségékhöz alkalmazva, szabályszerűen vannak ugyan szerkesztve; mindazáltal ezek inkább az iskolai épületek rendezésére tartozó elvek előtüntetésére, mint vak utánzási mintákkul szolgálnak.” A 15 táblára szerkesztett rajz bemutatását egy részletes leírás előzi meg, amelyből számozott részabrák, valamint kis- és nagybetűk útján tájékozódhat az olvasó.

1. ábra: Gönczy Pál könyvének fedlapja

Figure 1: Cover of Gönczy's book

Forrás: Gönczy, 1870

² A kötet digitalizált változatát Kovács Béláné, a Hajdúszoboszlói Polgári Olvasókör elnöke bocsátotta a szerző rendelkezésére.

3.2. A tervkönyv tartalma

A két részre bontható tervkönyv „Az iskolai épületek tervezésére szolgáló utasítások” c. első felében található tehát az iskolai épületekkel szemben részletes megfogalmazott elvárások, amelyeket hét fejezetben tárgyalt a szerző.

Az első fejezet a „Hogy kell a tanköteles gyermekek számát megtudni, vagy kiszámítani” címet kapta, amelynek megfelelően a tanköteles gyermekek létszámának meghatározásáról szól. Két módszert javasol ehhez Gönczy. A legegyszerűbb, ha a községi anyakönyvből kiírják a 6 és 12, illetve a 13 és 15 év közötti fiú és leány gyermekeket. (A második életkori kategóriába az ismétlő iskolába járók tartoznak a törvény 50. §-a értelmében.) A másik módszer a lakosság számot veszi alapul, s azt javasolja, hogy az összlakosságot osszák el 5-tel, így megkapják a tankötelesek létszámát. Ezt a korabeli statisztikai állapotok alapján határozhatták meg.

A következő fejezet (2.) az építendő iskola nagyságának meghatározásához ad iránymutatást, értelemszerűen a tankötelesek száma alapján. A törvény – mint láttuk – 27. §-ában 60 fős tantermet írt elő, de megengedte maximálisan a 80 főt is egy tanítóra. (34. §) Gönczy maga is 80 fős termeket javasolt, mondván, hogy majd később, amikor az oktatásügy „kifejlett állapotában” fog lenni, akkor ezek a termek a 60 fős létszámra célszerűen alkalmazhatók lesznek.

Mindemellett az iránymutatás szólt a tanítói lakásról is, amelynek legalább két szobát, egy konyhát, egy előszobát kellett magába foglalnia. Arra is gondolt, hogy „oly községekben, hol a lakóhelyek nagy téren, egymástól igen távol vannak, vagy a hol az őszi és téli hónapokban az igen nagy sár miatt az utak csaknem járhatatlanok, nem helyes 3–6 tantermet egy iskolai épületben központosítani, hanem ily esetben a községet iskolai kerületekre kell felosztani, és minden kerületbe egy vagy két tanteremmel, egy vagy két tanító lakással bíró iskolai épületet kell felállítani.”

Ezen alapvetések után rátért az építési anyagokra (3.), s azt írta: „Minden körülmény közt legjobb – hogy ha az iskolát kőből vagy kiégetett téglából építik.” Ez a maradandóság mellett azért is jó, mert, ha nincs megfelelő nagyságú telke a községnek, akkor ilyen anyagból épült épületeket emeletesre is lehet tervezni. Azonban emeletes iskolaépületekre nem készített mintatervet, mert azokhoz „tanult és rendes építőmester” szükséges, és „tanult építőmester közbejötté nélkül, az emeletes épület könnyen ledőlhetne vagy összeomolhatnék.”

Ugyanakkor Gönczy arra is figyelemmel volt, hogy az ország nem minden területén volt ilyen építőanyag, ezért megengedhetőnek tartotta, hogy a helyi anyagokból építkezzenek. Így a vályog, a vert fal, a fecskerakás, a Riegelwand, illetve a patics vagy sövényfal is bekerült az anyagok körébe.

A fedélhez cserepet vagy fazsindelyt javasolt a tartósság és az esztétikum miatt, de a nád vagy zsupfedést veszélyessége miatt kerülendőnek tartotta.

„Az épület környéke fekvése és az épület külseje” c., negyedik fejezetben az épületek elhelyezéséhez „felemelkedett, száraz, nyílt és szabad” helyet javasolt. Fontosnak tartotta azt is, hogy az épület mellett legyen hely a testgyakorlásra és a mezőgazdasági gyakorlatokra szolgáló kertre. Ez az előírás összevágott a korábban alkalmazott oktatási elveivel és tapasztalataival.

Az épület elhelyezése kapcsán leírta, hogy a tantermek ablakai lehetőleg északra nézzenek, mert így a betűző nap nem zavarja az oktatást. Ha mégis, akkor gondoskodni kell az árnyékolásról függönyökkel, fákkal.

Az épület külseje „csinos és tiszta legyen” – írja Gönczy –, mert az „épület külső szépsége kellemes benyomással van a gyermekekre, kiket maga a csinosság is édesget az iskolához; e mellett az épület szép külseje külső és belső tisztasága hallgatagon miveli is a gyermekek ízlését, maradandóvá teszi bennök a szép és tiszta iránti érzelmet, s észrevétlenül neveli őket arra, hogy egykor saját lakóhelyeiket s annak környékét a lehetőleg széppé tegyék.” E megfogalmazás jól tükrözi a szerző pedagógiai érzékét.

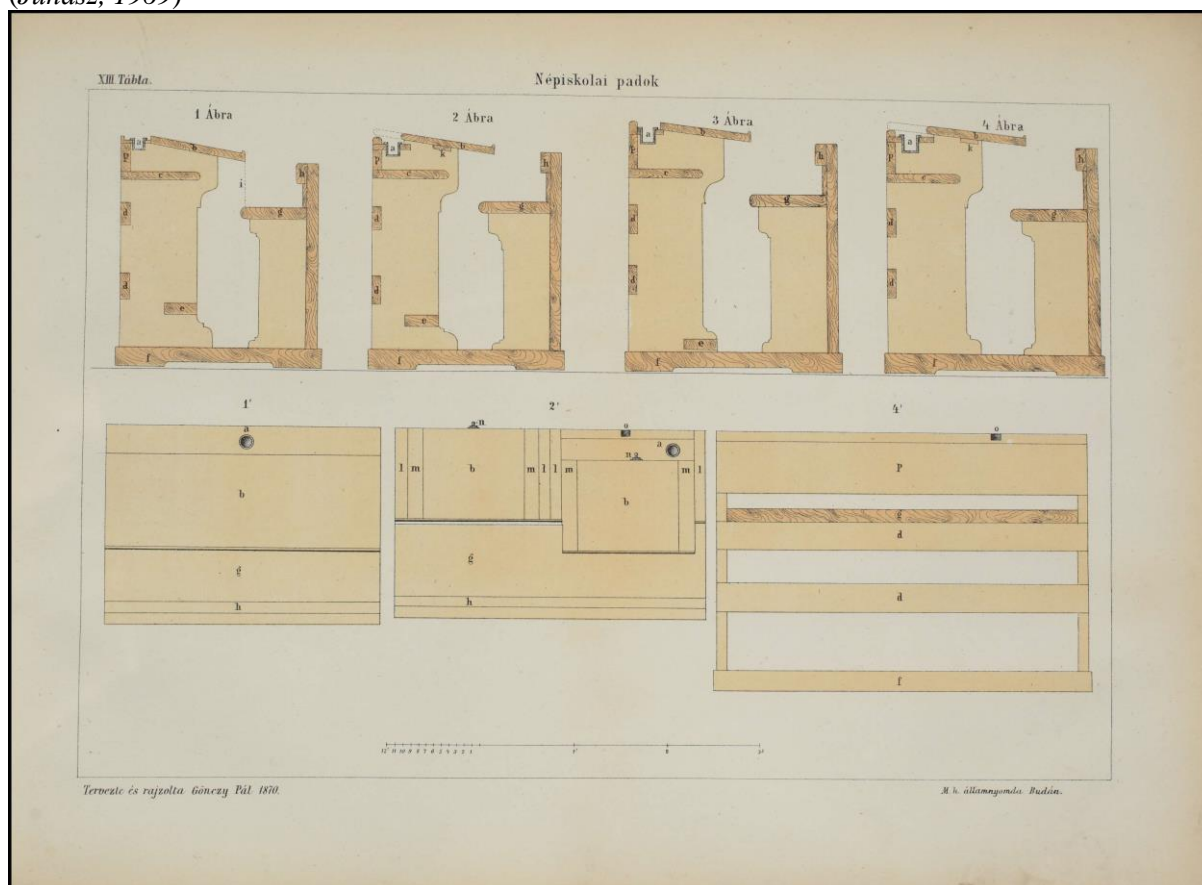
A szép külső elvárása mellett azonban Gönczy nem javasolt alkalmazandó stílust vagy építészeti formákat, ami érthető is, hiszen egy mintatervnek – amely a költségekre is tekintettel van – nem is volna feladata az épület művészi kialakításának előírása. Így a legegyszerűbb homlokzatú házakat láthatjuk a mintatervkönyvben.

Az ötödik fejezet a tanterem nagyságáról és berendezéséről szól meglehetősen terjedelmesen, a részletekre kitérően, több alfejezetre lebontva.

Az A) pontban taglalja Gönczy a tanterem területét, amelyet 588 négyzetlából (ez kb. 55 m²) egészen 770 négyzetlábig (ez kb. 72 m²) terjedőnek javasol, attól függően, hogy hogyan állítják fel a padsorokat, illetve mennyire kell költségtakarékosnak lennie az építető községnek.

A következő pont (B) a tanterem világosságáról szól. Gönczy a megfelelő fényviszonyokhoz legalább 3, a terem nagyságához igazodó ablakot ír elő. Ezen ablakoknak a gyermekek bal keze felől kell esni az írás és olvasás érdekében. Ha erősíteni kell a fényt, akkor a terem hátsó falán lehet még ablakokat nyitni, de kétoldalon (tehát bal és jobb oldalon egyaránt) semmiképpen sem lehet nyílást elhelyezni. Mindemelett arra is iránymutatást adott Gönczy, hogy a belső kávék éle legyen levágva, hogy a fény akadálytalanabban áradhasson be.

A C) pont a tanterem bebútorozásához adott instrukciókat, különös figyelmet fordítva a padokra: „a czélszerű iskolai padnak tehát úgy kell szerkesztve lenni, hogy a gyermek benne írás közben is egyenesen s papírával szemben kénytelen legyen ülni, hogy így ne kényszerüljön előre hajolni, s ne a mellét, hanem inkább gyomrát fektesse íróasztala széléhez.” (2. ábra) Gönczy a „[S]aját mérései alapján – a külföldi tapasztalatokat is felhasználva – kiszámította a gyermekek átlagos testi nagyságát, és ehhez alkalmazkodva tervezett iskolai padokat. [...] Ilyen tudományos felméréseken alapuló iskolai bútorok azelőtt nemigen voltak hazánkban. Találmányát ingyen adta át az egyik bútorgyárnak.” (Juhász, 1969)

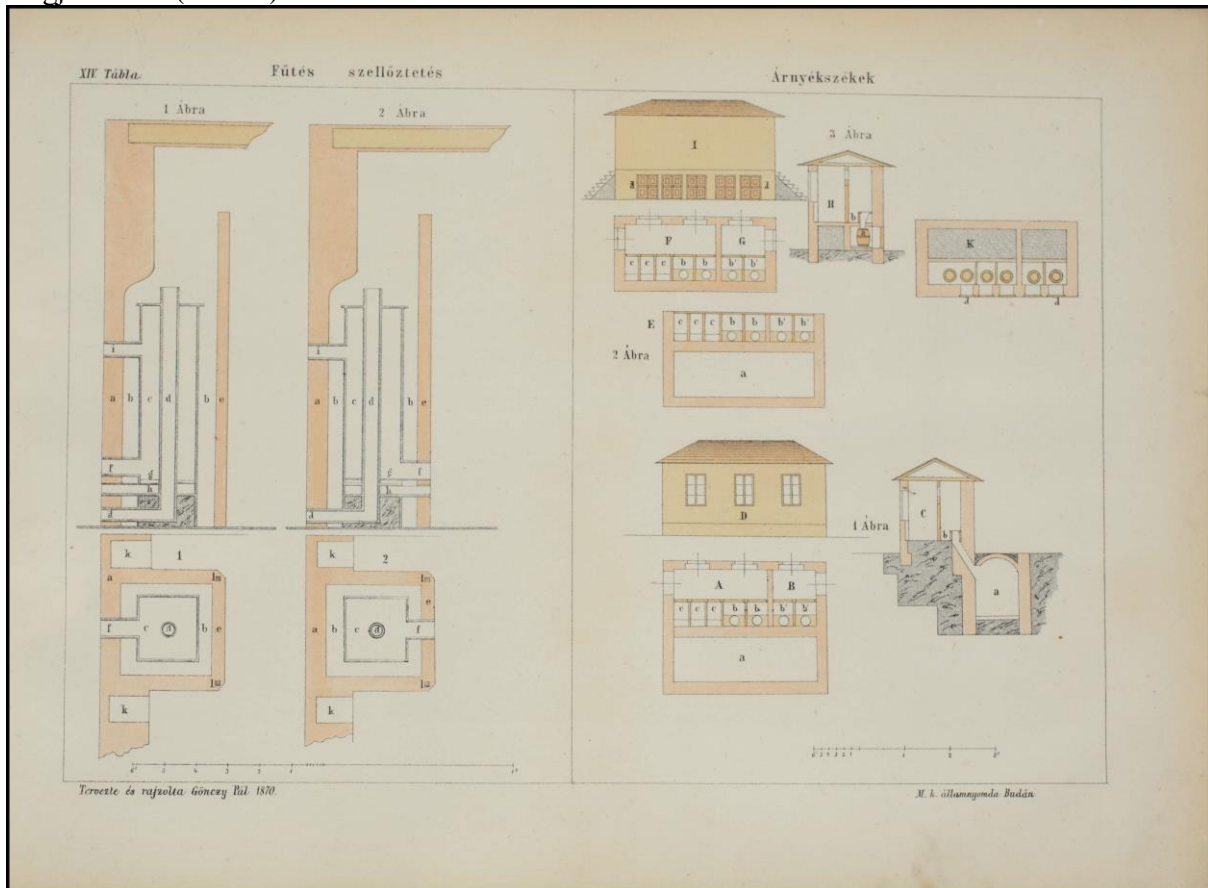
2. ábra: Az iskolai padok Gönczytől
Figure 2: The school desks by Gönczy

Forrás: Gönczy, 1870

Végül a D) pontban a tanterem szellőztetése és fűtése került terítékre. Gönczy gyakori szellőztetést írt elő, amelyet leginkább az ajtók és az ablakok egyidejű kinyitásával lehet megtenni. Ez tulajdonképpen huzat teremtését jelenti, amit azonban csak nyáron célszerű alkalmazni. A téli szellőztetéshez, hogy az ne okozzon hirtelen hőmérsékletcsökkenést, szellőztető készüléket ajánl, amelyet az alulról fűtött iskolákban lehet a leginkább kiépíteni. Ettől egyszerűbb megoldást is ajánl, amelyet részletesen leírt művében. Végül a fűtésnél kemencéről és kályháról szól, ezeknek többféle megoldását is felvázolta a leírásban és a kapcsolódó ábrákon egyaránt. (3. ábra)

A higiénia fontossága miatt Gönczy külön fejezetet (6.) szentelt az árnyékszékek kérdéskörének, mivel a tisztaságra nemcsak a tantermen belül, hanem azon kívül is nevelni kell a gyermeket. Ugyanakkor

mai normáinkhoz képest meglepő, hogy az épületen kívül helyezte el az árnyékszékeket, amelyeknek a számát 80–100 gyermekre 4–5-ben határozta meg. A kialakítás módjában több megoldást is javasolt, az egyik leghigiénikusabbnak a hordócskás megoldást tartotta, amelyet az ábrák között is megjelenített. (3. ábra)

3. ábra: Fűtés, szellőztetés és árnyékszékek
Figure 3: Heating, airing and necessary houses
Forrás: Gönczy, 1870

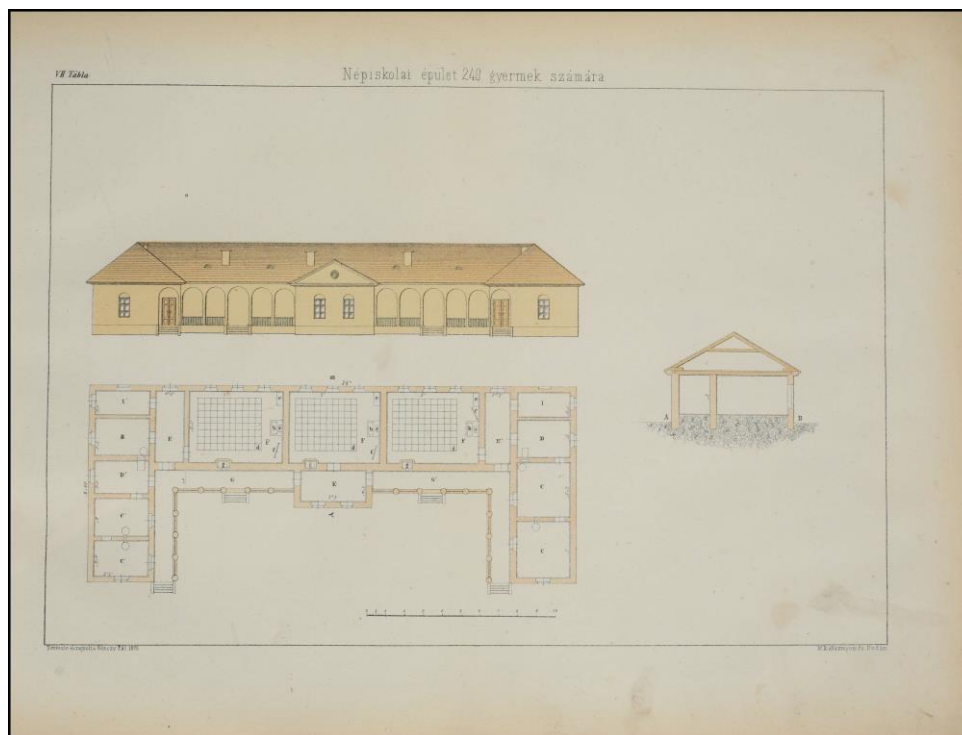
Az utolsó, hetedik fejezet az iskolai épület telkével foglalkozik, amelynek minimális méretét 2400 négyszögölből állapította meg Gönczy. Ez kb. 8632 m².

A leírás értelmében az iskola telkét négy fő részre volt osztandó. Az egyik rész az iskolaudvar, amely a testgyakorlásra is szolgált, ez tanulóként 4–6 négyzetöl, azaz kb. 14–20 m² jelent gyermekenként. Emellett a tanító gazdasági udvara, valamint negyedholdnyi kertje kapott a telken helyet, illetőleg a mezei, kertészeti gyakorló terület.

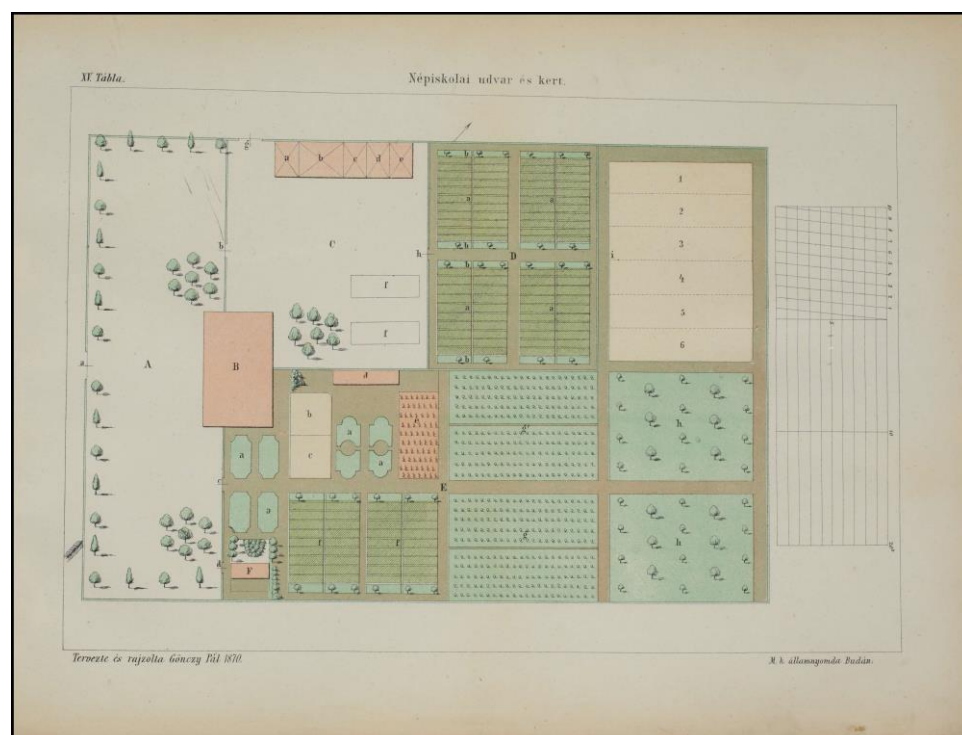
E leírásokat a táblákba rendezett rajzok követték. A táblák magyarázatait a rajzok előtt közölte. A 15 db. tábla követi a mű első részének leírásait. Sok esetben többféle variáns is látható. Így pl. Gönczy az alapnak tekinthető 80 fős, egytantermes iskolaépület helyiségeinek elrendezési módjához is több rajzot készített (I–IV. tábla), illetve 160, 240, 320, 400 és 483 fős, többtantermes iskolaépületeket is lerajzolt. (V–XII. tábla) A nagyobb, 5–6 tantermes épületek rajzain finom homlokzati architektúra is megjelenik, amely összhangban áll Gönczynek az épület külsejére vonatkozó visszafogott előírásaival. Különösen szép a VII. és X. táblák iskolaépületeinek ívsoros nyitott oldalfolyosója. (4. ábra)

A XIII. tábla a Gönczy-féle iskolai padokat mutatja be. (2. ábra) A XIV. tábla pedig a technikai kérdésekhez ad illusztrációt, így a fűtés és szellőztetés, valamint az árnyékszékek megoldásait ábrázolják. Végül a XV. tábla az iskola telkének felosztási módját szemlélteti. (5. ábra)

Valamennyi tábla színezett rajz, amellyel a mai szemlélő számára is látványossá válik a mű.

4. ábra: Gönczy iskolaépülete a VII. táblán
Figure 4: Gönczy's school building on the 7th plate
Forrás: Gönczy, 1870

5. ábra: Gönczy rajza az iskola telkéről a XV. táblán
Figure 5: Gönczy's drawing of the school-yard on the 15th plate
Forrás: Gönczy, 1870

4. Az 1870-es mintatervek „utóélete” és a korszak iskolaépítései

Gönczy Pál népiskolai épületekhez készült mintaterve mindenképpen úttörő volt a hazai oktatásügyben. Művének megítélése azonban az idők folyamán sokat változott, amit a következő két,

egymástól időben és megítélésben egyaránt távol eső idézet jól érzékeltet: „Gönczy nyolcvantanulós tantermeket tervez. A mintaterv iskoláinak külső képe sivár, minden művészi ízlés nélkül való.” (Benisch, 1928) „Gönczy Pál 1870-ben jelentette meg a korszerű iskolaépületek mintájául szolgáló népiskolai épületterveit, melyekben a maradandóság, fejleszthetőség, az egészséges épület és -környezet, a gyermekek lelki- és fizikai szükségleteinek kielégítése céljából meghatározott elveket követte, és azokat elveihez méltóan valósította meg.” (Szinyyai, 1995) Ugyanakkor az eltelt csaknem másfél évszázad alatt a mű jelentőségét nem vitatták el.

Az 1870-ben Budán kiadott munka tulajdonképpen egy ajánlás volt az 1868. évi népiskolai törvényhez kapcsolódóan, ami azt jelenti, hogy kötelező jelleggel nem bírt, legalábbis nem ismert jogszabályba öntött formája. Később mégis részévé válhatott a népiskolai törvény végrehajtásához kapcsolódó rendelkezéseknek, amire a szakirodalomban több utalást is lehet találni. Így már az 1870-es években láthatjuk e terveket az útmutatásokban. Egyes források ezt egy 1874-es, mások egy 1876-os vallás és közoktatásügyi miniszteri rendelethez kötik. (Benisch, 1928) 1874 mellett egy illusztrált szakcikk szól Sváb Gyulától a Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönyének 1914. évi 2. számából. Itt Gönczytől láthatunk képet mint 1874-es szabványterv. (Sváb, 1914)

Újabb utasítás 1897-ben készült, amely már egyértelműen kötelező jellegű volt. Ez hasonlított a Gönczy-féle tervekhez, de már a kor elvárásaihoz igazították az új tervanyagot, amelyet a miniszteri rendelet mellékleteként adtak közre, illetve minden egyes törvényhatóság közigazgatási bizottságának megküldtek. Ez volt a Kisdédóvodai és népiskolai építkezés mintatervek gyűjteménye, amelynek terveit Baumgartner Sándor építész készítette. (Pöcze, 1987)

Az 1897-es rendeletet 1914-ben hatályon kívül helyezték. Ebben az időszakban Kertész K. Róbert, s mellette Sváb Gyula vett részt a minisztériumi építészeti feladatok ellátásában. Sváb Gyula több, a magyar falusi hagyományokat tükröző több típustervet is kidolgozott ekkor, amelyeket publikált is, illetve ezek alapján több iskola is felépült. (Gerle, 1987)

Az első világháború után, az 1920-as években a Klebelsberg-program keretében készült el a következő mintaterv, amelyet szintén Sváb Gyula készített. Ezekben a ma is jól ismert épülettípusokat láthatjuk. (Ferkai, 1987)

A Klebelsberg-programmal záródó korszak iskolaépítései számadatai jól jelzik azt a tendenciát, hogy míg a népiskolai törvény megalkotása után alig épült új iskola, amely elsősorban az 1870-es évek gazdasági válságának volt a következménye, addig a millennium körül, majd jelentősebben a Klebelsberg-program kereteiben gyarapodtak a magyarországi népiskolák. Ez a folyamat néhány adattal alátámasztva is kirajzolódik: 1869-ben a fővárosban 15 iskola épült. Majd 1890 után, a millennium tiszteletére tervbe vett 1000 iskolából végül csak 400 épült fel. 1909-ben 55 fővárosi iskola épült összesen 967 tanteremmel. 1925 és 1930 között pedig 3475 tanteremről és 1525 tanítói lakásról szólnak az adatok. (Szinyyai, 1995)

Ezek az iskolák olyan középületek voltak, amelyeket az állam építtetett, illetve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium mintatervei alapján építettek. Gönczy Pál jelenlétével kezdődött el az a folyamat, hogy az illetékes minisztérium a kezébe vette az iskolák tervezését. Ennek érdekében már Trefort Ágoston minisztersége alatt építészeti osztályt létesítettek a szervezeten belül. (Fehérvári-Hajdú-Prakfalvi-Ritoók, 2017) Itt munkálkodott Szkalnitzky Antal 1870 és 1874 között, majd Kolbenheyer Ferenc 1874-től 1881-ig. Őt követte Weber Antal 1881 és 1889 között, s Baumgartner Sándor és Herczeg Zsigmond (1889–1908), akiknek nevéhez fűződik az 1897-es mintaterv. A nagyobb – középiskolai, akadémiai, egyetemi – beruházásokat neves építészekre bízták (Steindl Imre, Freund Vilmos, Hauszmann Alajos, Meixner Károly, Sváb Gyula, Thomas Antal, Toroczkai Wigand Ede, Sándy Gyula, Foerk Ernő, Székely László, Magyar Vilmos, Mende Valér, Lajta Béla, Hegedűs Ármin, Korb Flóris és Giergl Kálmán stb.), a kisebb közoktatási épületek, a népiskolák pedig elsősorban helyi építészek, építőmesterek tervezték jellemzően a minisztérium építészei által készített típustervek alapján. (Gerle, 1987; Sisa, 2013)

5. A hajdúszoboszlói polgári fiúiskola épülete

A hajdúszoboszlói polgári fiúiskola épülete mind megjelenésében, mind létrejöttében beleilleszkedik a kor építészeti tendenciáiba. Az épület 1899-ben készült el, s ezen évszám alapján egyértelmű, hogy az 1890-es évek iskolaépítési akciójába tartozik. Ugyanakkor mégis felvetődik a kérdés, hogy miért éppen a 19. század legvégén épült ez az iskola Hajdúszoboszlón? A helyi iskolatörténet ad választ a

kérdésre, illetve az az ekkoriban a kormányzaton belül is elterjedt felfogás, hogy az iskolák fenntartása állami feladat elsősorban, s nem egyházi vagy községi. Mindemellett természetesen a helyi viszonyok alakulása is közrejátszott az iskola létrejöttében, felépítésében, ezért érdemes röviden áttekinteni a legfontosabb eseményeket a folyamattal kapcsolatban.

Hajdúszoboszlón az elemi szintű oktatás 1590-re vezethető vissza, majd a 17. század közepétől megszilárdult. Az oktatási tevékenység folytatása a református egyházhoz köthető, illetve a debreceni Református Kollégiumhoz, amelynek ún. partikuláris iskolája működött a településen. Ezek mellett leányiskolák végeztek nevelő tevékenységet a hajdúvárosban. A reformkori Hajdúszoboszlón is fellendült az oktatás ügye, 1838-ban polgári iskolának nevezik már a negyedik és ötödik osztállyal működő nemzeti iskolát. 1854-ben a partikuláris iskola algimnáziummá alakult át, de az intézmény – az átalakuló társadalom és az egyház anyagi válsága miatt – lassan hanyatlani kezdett. 1876-ban a református egyházi konzisztórium és a város képviselő testülete megállapodott egymással az iskola költségeit illetően. Az ekkor létrejött szerződés „jól mutatja azt a kettősséget, mely a világi iskolázás jellegének az előretörése és ugyanakkor az egyházi nevelés fenntartása érdekében kialakult.” (Bajkó, 1975) Az 1870-es években folyamatosan napirendi kérdés volt a polgári iskolává alakulás, illetve az épület kérdése. (Juhász, 1989) Az iskola fenntartásának kettőssége sok vita tárgyát képezte, amelyet csak az 1885–1886-os tanév oldott meg, ugyanis ekkor az intézmény községi polgári iskolává alakult, majd 1898-ban állami polgári iskola lett belőle. (Bajkó, 1975)

Míndez tehát magyarázatot ad az 1899-es építési időpontra, így ezen a ponton érdemes áttekinteni az iskola építéstörténetét, amelyhez elsősorban a helyi sajtót, a Szoboszló és Vidéke c. hetilap (SzV) lapszámait hívhatjuk segítségül.

5.1. Építéstörténet

A szakirodalmi források szerint a hajdúszoboszlói városi képviselőtestület 1897-ben hozott egy határozatot, amelyben kötelezte magát, hogy az állami kezelésbe átveendő polgári fiúiskola számára, a város legalkalmasabb pontján, megfelelő épületet emel, s azt örök használatra átadja a polgári iskolának, gondoskodik az iskola első felszereléséről és bebútorozásáról. (Thury, 1906) Azonban már 1894-ben lehetett olvasni arról a helyi lapban, hogy a polgári iskolának a Pusztafalu nevezetű területet szemelték ki. (SzV, 1894.12.02.) A területről Málnási Ödön azt írta 1928-as várostörténeti munkájában, hogy a Váradi Regestrum korából ismeretes Szoboszló helye volt, s ettől délebbre települtek le a hajdúk. (Málnási, 1928) Az iskola idehelyezése többeket aggodalommal töltött el, hiszen 1894 folyamán a városlakók azt szorgalmazták, hogy a térséget fásítsák be, egy sétateret alakítsanak ki ott. E tervek megghiúsulni látszottak, de a helyi lapban a következő héten közölt írás pontosított: a területnek az észak-nyugati sarkában mintegy 800 négyszögöles telekkel épülne fel a polgári iskola, ami Pusztafalu 4 holdnyi területének elég kis részét képezi. „Maga az épület, mindenesetre olyan lesz, olyan lehet, mely a térnek csak díszére válhalik. Homlokzata a templomfelé fordítva a pusztafaluba, vagy ha tetszik a sétaterre belépőre a legjobb benyomást teszik. Különben is a térnek e része még majdnem hasznavehetetlen. Az iskola előtti szép nagy teret aztán be lehetne, sőt be kellene fásítani, úgy, a mint azt a nagyközönség már évek óta óhajtja. Ez által az iskola is, a tér is, a nagyközönség is csak nyerne.” (SzV, 1894.12.09.)

Csaknem két évvel később, Padrah Sándornak, a város közjegyzőjének 1896. december 6-án jelent meg az a cikke a helyi hetilapban, amely az iskolákkal foglalkozott, és ebből az is kiderül, hogy a polgári iskolát milyen helyiségekkel tervezték megépíteni: 4 tanterem, egy ének és rajzterem, ahol az összes növendék elfér, egy téli torna, egy könyvtári, egy szertári és múzeumi helyiség, egy szoba az igazgatói teendő végzésére, egy szoba a tanárok, legalább egy szoba, konyha, kamra az iskolaszolga, 3 szoba, egy előszoba vagy hideg konyha, rendes konyha, éléskamra az igazgató tanár részére, azaz összesen 19 helyiség. (SzV. 1896.12.06.)

1897 januárjában már arról számolt be a Szoboszló és Vidéke, hogy a „polgáriiskola ügyének kedvezőbb elintézése céljából a közgyűlés egy küldöttséget meneszt a közoktatásügyi miniszterhez. A költségekre vonatkozólag az határozatolt, hogy a küldöttség tagjai a saját költségükön utazzanak.” (SzV. 1897.01.31.) Egy héttel későbbi a hír, hogy a küldöttség sikerrel járt budapesti útján: „A polgáriskola ügyében a közgyűlés által megbízott küldöttség a héten járt fent Budapesten. A küldöttség tagjai voltak: Kovács Gyula polgármester, Zsigmond Sándor esperes, Padrah Sándor kir. közjegyző. Szécsy Miklós polg. iskolai igazgató és Eötvös Károly Lajos kir. tanfelügyelő. A

küldöttséget Gróf Degenfeld József főispán vezette. A küldöttség megbízatásához képest Vlassics Gyula közoktatásügyi miniszternél, Zsilinszky államtitkárnál, Szatmáry miniszteri tanácsosnál és Tisza Kálmánnál tisztelgett, s mindenütt a lehető legjobb választ kapta. Így tehát reményünk lehet hozzá, hogy a polgáriiskola ügye szerencsésen megoldatik.” (SzV. 1897.02.07.)

1897 májusában Kovács Gyula polgármester számolt be a polgári iskola ügyében tett újabb budapesti látogatásáról, amelynek célja az volt, hogy tájékozódjon az építési és fenntartási költségekről. A polgármester pozitív hírekkel érkezett haza, s kérte a testületet, hogy az iskola építéséhez szükséges határozatot hozza meg, és terjessze azt a vármegyei közgyűlés elé, valamint – tekintettel arra, hogy az iskolának 1898 augusztusára kész kell lenni – építési bizottság felállítását javasolta. (SzV. 1897.05.02.)

A következő újsághír azonban csak 1898 márciusában látott napvilágot. (SzV. 1898.03.13.) Úgy tűnik, elhúzódott az iskola ügye, így csak ekkor kötötték meg a szerződést minisztériummal. (Bajkó, 1975)

1898 májusában a megye is jóváhagyta a szerződést. (SzV. 1898.05.08.) Néhány hónappal később, bár a szerződés is rögzítette, mégis ismét felvetődött a városi lap hasábjain az iskola helyszínének kérdése. (SzV. 1898.11.06.) Tulajdonképpen nem Pusztafalu mint hely vált kérdésessé, hanem az adott területen való elhelyezés. Végül kijelölték a konkrét helyszínt. 1899 áprilisában már az alapköveteléről számolt be a lap, illetve ennek kapcsán az alapozás nehézségeiről: „Az alap kiásásával igen sok baja volt a vállalkozónak, mert volt olyan hely, hogy még két méter mélyen is le kellett menni, míg jó, szilárd földet találtak. Az is nagyban megnehezítette a munkálatokat, hogy ásás közben friss töltésekre akadtak, s az ilyen helyen az árkokat ki kellett támasztani, nehogy az ásás beomoljon. Sok kellemetlenséget okozott a vállalkozónak a kedvezőtlen tavaszi időjárás is.” (SzV. 1899.04.09.)

A nehézségek ellenére a következő hónapokban elkészült az épület, amelyet egy – nevén nem említett – kisvárdai vállalkozó készített el, s a helyiekben nagy csalódást okozva nem szoboszlói mesteremberekkel. (SzV. 1899.04.16.) Az épület tervezője a források szerint Tóth Kálmán építészmérnök volt. (Bajkó, 1975) A tervező ekkor már több évnyi, a városnak teljesített mérnöki szolgálatot tudhatott maga mögött, illetve 1886 és 1890 között főszámvevő is volt. (Magyarország tiszti cím- és névtára, 1886–1890) Kisebb szünet után, a tiszti címtár 1899-ben újra mint Hajdúszoboszló város tiszti mérnökét említi meg. (Magyarország tiszti cím- és névtára, 1899) Sőt, a magánéletéről is találni némi információt, ugyanis a Budapesti Hírlap 1883. július 24-i számában beszámolt arról, hogy „Tóth Kálmán városi mérnök feleségül vette Kiss Mariska kisasszonyt H.-Szoboszlón.”

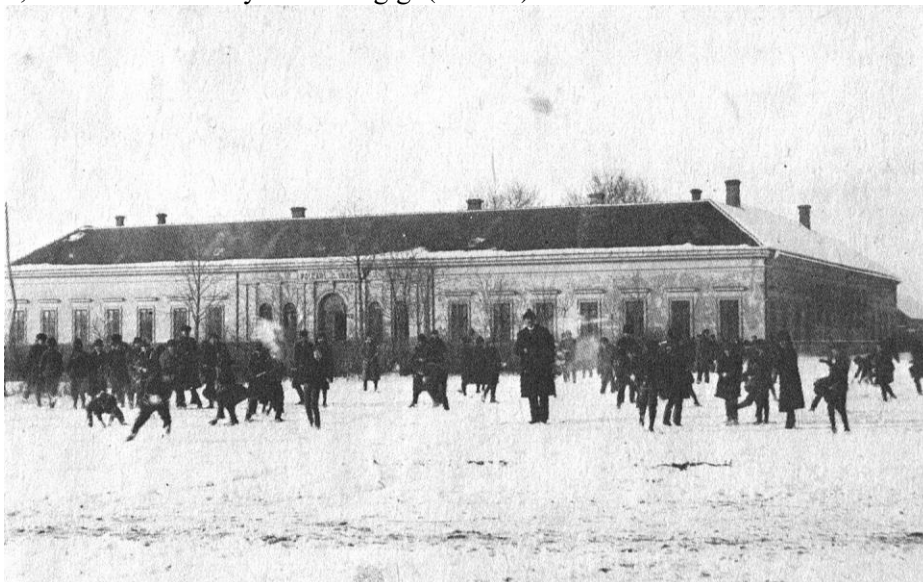
Az építkezés tehát 1899 tavaszán megindult és folyt a nyáron át. A sajtó folyamatosan beszámolt a készületségről, amely csak fokozatosan vált teljessé. A város – a költségek tervezése érdekében – küldöttséget szervezett Orosházára, az ottani polgári iskola berendezésének és ügykezelésének megismerésére. Erről a tanulmányútról jelentést készítettek a polgármesternek. (SzV, 1899.06.04.) Az az erre a célra felállított városi bizottság pedig figyelemmel kísérte az építkezést, és az észlelt kivitelezési problémák (ablakok minősége, asztalosmunkák) ellen kifogást emelt. (SzV, 1899.06.18., 1899.07.02.) Júliusban már megkezdték a belső munkálatokat. (SzV, 1899.07.09., 23., 30.) Végül a Tóth Kálmán által tervezett épület az 1899/1900-as tanév kezdetére készült el. Már a nyár végén itt bonyolították le a beiratkozásokat. (SzV, 1899.08.27.) Szeptemberben pedig folyamatosan érkeztek a tanításhoz szükséges berendezési és felszerelési tárgyak. (SzV, 1899.09.03., 24., 1899.10.15.)

Az épület felülvizsgálata is megkezdődött már augusztus folyamán. (SzV, 1899.08. 13., 20., 27.) Az ekkor felmerült hiányosságokat folyamatosan jelezték és számon kérték a vállalkozón. Az 1899 decemberében történt felülvizsgálat azonban még mindig hiányosságokról szólt: „A bizottság azt tapasztalta, hogy az első megvizsgálás alkalmával megállapított hiányokat még most sem állította helyre a vállalkozó. Különösen rosszak, s csaknem használhatatlanok a kályhák. A vállalkozónak még 1800 forintja van benn a városnál, ez az összeg nem fog kiadatni mindaddig, míg a tapasztalt hiányok helyreállítva nem lesznek.” (SzV, 1899.12.03.)

Az elkészült épület környezete is tárgya lett a helyi sajtó írásainak. Elsősorban a burkolat hiánya jelentett problémát. A járdákat szeptemberben még nem készítették el, s így az őszi időjárás következtében „sártenger” vette körül az épületet. (SzV, 1899.09.17.) Tavasszal viszont már a parkosítás vált témává a hetilapban, illetve annak elmaradása: „A polgáriiskola előtti tér parkírozása – nem történik meg. Sok pénzbe kerül, de meg minek az a nagy fényűzés? Majd megcsináljuk apródonként. Minden évben ültetünk bele egy-egy bokrot egy-két cserjét. Minek sietnénk véle? Majd készen lesz 100 esztendő múlva. 100 esztendő meg semmi, hiszen az idő végtelen. Csakhogy eszünkbe jut Pató Pál ur.” (SzV, 1900.04.01.)

5.2. Az elkészült épület

Végül a parkosítás mégis megtörtént, miként ezt a korabeli képek is tanúsítják. Maga az iskolának otthont adó ház, tömegét tekintve, egy négyzetes, belsőudvaros, földszintes épület volt, amely ma is egyik legnagyobb épülete Hajdúszoboszlónak. A külső szemlélő számára is feltűnő a vízszintes kiterjedéshez képest alacsony épületmagasság. Ennek a szemmagasságból is jól érzékelhető négyzetességnek a harmóniáját még az enyhén magasabb tetőgerincű, a bejáratnál jobbra eső tornacsarnok sem bontja meg. Az épület oldalfolyosós elrendezésű, a kifelé néző termek és szobák belső oldalán, az udvar körül folyosó fut végig. (4. ábra)

4. ábra: A polgári fiúiskola épülete

Figure 4: The building of the the higher elementary school for boys

Forrás: Gazdag, 1989

Külső harmóniát a homlokzati architektúra kölcsönöz az épületnek. A tervező – a valószínűleg a költségeket is kímélő visszafogottság ellenére – szerencsésen sorolta a homlokzati elemeket. A délkelet felé néző főhomlokzat a kor historizáló, elsősorban a könnyen variálható neoreneszánsz építészeti formákat vonultatja fel. A főhomlokzat 19 tengelyes kiképzése a közepre helyezett főbejáratnál kap hangsúlyt. Itt a magas, félköríves záródású kapu körül sűrűsödik az architektúra, amely mintegy középrizalitossá varázsolja az egyébként homogén tömegű épületet.

Ez az építészeti középhangsúly elsősorban a főbejárat két oldalán megjelenő páros, dór fejezetes pilaszterek, és a félköríves záródású, magasabb ablakpároknak köszönhető, amely egyfajta diadalívként fogadja az épületbe belépőt. Ez a dór ízlésű homlokzati középhangsúly kifejezetten méltóságtelivé és komollyá teszi az épületet, így ez jól illeszkedik az épület eredeti rendeltetéséhez.

A főbejárat közepes rész gazdag homlokzati architektúrája az épület oldalszélei irányába lecsengett. Itt már egy nyugodtabb ritmusú, egyenletes ablakkiosztás figyelhető meg. A szemöldökpárkányos, egyenes záródású ablakok az épület lábát záró párkányon sorakoznak. Sajnos ezek az ablakok mára elvesztették díszüket, s a homlokzat lábázati kialakítása is eltűnt az idők folyamán, mindössze a főpárkány és architrávjának elválasztó lemeze fut körbe az épületen emlékeztetve az egykori homlokzati megjelenésre. (5. ábra)

5. ábra: Az iskola főhomlokzata napjainkban
Figure 5: The facade of the school nowadays
Forrás: A szerző felvétele, 2018

6. Záró gondolatok

A hajdúszoboszlói polgári fiúiskola a korszak iskolaépületeinek szép példája. Felmerülhet a kérdés – kifejezetten annak tudatában, hogy a népiskolai épületek első tervkönyvét a város szülötte, Gönczy Pál készítette –, hogy melyik mintatervet vehette figyelembe a tervező.

Az 1890-es évek végén a Gönczy-féle mintaterv – mint láttuk – már nem volt „hatályban”. Ellenben 1897 után – a Gönczy tervein is alapuló – újabb utasítás adhatott irányt Tóth Kálmán városi mérnöknek az iskola megtervezésében. Az elkészült épület a mintatervet elsősorban funkcionális elrendezésében követte, homlokzati kialakításában pedig inkább egy visszafogott, kornak megfelelő, de mégis egyedi megoldást láthattunk, bár az országban találhatunk néhány karakterében hasonló iskolaépületet, így pl. ilyen a máriakálnoki és a temesgyarmati római katolikus népiskola, valamint a cibakházai királyi állami elemi népiskola.

A hasonlóságok mellett a századfordulón emelt polgári fiúiskola a mai Hajdúszoboszlónak is egyik fontos, ismert és a dualizmus kori városfejlődés egyik lenyomataként értelmezhető épülete, amely eredeti rendeltetését ma is betölti.

Irodalomjegyzék

- Bajkó M. (1975): *Hajdúszoboszló művelődéstörténete*. In: Dankó Imre (szerk) (1975) *Hajdúszoboszló monográfiája*. Hajdúszoboszló Városi Tanács, Hajdúszoboszló pp. 477–509.
- Benisch A. (1928): *Az iskolaépítési akcióról*. In: *Magyar Népoktatás*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest pp. 97–125.
- Fehérvári Z.–Hajdú V.–Prakfalvi E.–Ritoók P. (2017): *Magyar építészet 3. A Szépitő Bizottmánytól napjainkig*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Ferkai A. (1987): *Iskolák a két világháború között*. Magyar Építőművészet. 78. évf. 3. sz. pp. 21–24.
- Gerle J. (1987): *Iskolaépítés a századfordulón*. Magyar Építőművészet. 78. évf. 3. sz. pp. 17–20.
- Gönczy P. (1870): *Népiskolai épülettervek*. Vallás és Közoktatásügyi Ministerium, Buda
- Juhász I. (1969): *Gönczy Pál, a reformer pedagógus*. Debrecen
- Juhász I. (1989): *A hajdúszoboszlói középfokú oktatás története 1867–1980 között*. In: Gazdag István (szerk) (1989) *400 év Hajdúszoboszló neveléstörténetéből*. Hajdúszoboszló Városi Tanács VB., Hajdúszoboszló pp. 169–226.
- Magyarország tisztii cím- és névtára*. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1886–1890, 1899.
- Málnási Ö. (1928): *Hajdúszoboszló története*. Debrecen szab. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, h. n.

- Pócze G. (1987): „...mint ezer bástya, mely véd” – Egy kilencven éves oktatáspolitikai döntés anatómiája. Magyar Építőművészet. 78. évf. 3. sz. pp. 13–16.
- Sisa J. (2013): *Oktatási épületek*. In: Sisa József (szerk) (2013) *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Osiris, Budapest pp. 364–370.
- Sváb Gy. (1914): *Újabb állami népiskolák*. Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye. XLVIII. évf. 2. sz. pp. 17–32.
- Szinnyai K. (1995): *A művelődés épülettípusai*. In: Császár L. (szerk) (1995) *Épülettípusok a kiegyezés utáni Magyarországon*. Építésügyi Tájékoztatói Központ Kft., Budapest pp. 45–96.
- Szinnyei J. (1889): *Magyar írók élete és munkái*. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest 3. kötet 1360–1367.
- Thury E. (szerk) (1906): *Iskolatörténeti adattár*. Főiskolai Könyvnyomda, Pápa p. 353.
- Verédy K. (1886): *Paedagógiai Encyclopaedia*. Budapest pp. 309–318.